

УДК 339.543

Крисовата К.В.

Тернопільський національний економічний університет

СТРАТЕГІЯ ПРЕВЕНТИВНОСТІ ТА МІНІМІЗАЦІЇ ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ У РОЗБУДОВІ МИТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті виокремлено наукове осмислення дефініції фінансовий ризик, запропоновано алгоритм функціонування системи управління ризиками у митній справі, розглянуто стратегії мінімізації фінансових ризиків у побудові ефективної митної системи України.

Ключові слова. Фінансовий ризик, митна система, система управління ризиками, об'єкти аналізу фінансових ризиків, модель аналізу ризиків, митний контроль.

K. Krysovata

STRATEGY AND PRECAUTIONARY MINIMIZE FINANCIAL RISKS IN BUILDING A CUSTOM SYSTEM OF UKRAINE

The article specifically mentioned the scientific understanding of the definition of financial risk, the algorithm of the system of risk management in customs, examined strategies to minimize financial risk in building an effective customs system in Ukraine.

Keywords. Financial risk, customs system, risk management system, the objects of analysis financial risk, model risk analysis, customs control.

K. Крисовата

СТРАТЕГИЯ ПРЕВЕНТИВНОСТИ И МИНИМИЗАЦИИ ФИНАНСОВЫХ РИСКОВ В РАЗВИТИИ ТАМОЖЕННОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ

В статье выделены научное осмысление дефиниции финансовый риск, предложен алгоритм функционирования системы управления рисками в таможенном деле, рассмотрены стратегии минимизации финансовых рисков в построении эффективной таможенной системы Украины.

Ключевые слова. Финансовый риск, таможенная система, система управления рисками, объекты анализа финансовых рисков, модель анализа рисков, таможенный контроль.

Постановка проблеми. Сучасне правове поле у сфері митного регулювання характеризується надзвичайно великою кількістю законодавчих актів, що постійно змінюються, а також наявністю численних протиріч у цих актах. Ризиковість митного простору в частині правового регламентування фінансових відносин суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності і держави суттєво не змінилися із прийняттям нового Митного кодексу України. Одночасно з цим, митні органи використовують досить ефективний набір інструментів для виявлення підприємств, що працюють у зоні фінансових ризиків, мінімізуючи податки і митні платежі. Закріплення на законодавчому рівні механізмів стягнення з суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) несплачених податків, а також штрафних санкцій суттєво підвищує митні ризики, що виникають в ході здійснення зовнішньоекономічних операцій. [7]

Невиявлені вчасно митні ризики можуть стати причиною суттєвого зменшення для підприємства запланованого прибутку від зовнішньоекономічних операцій, зниження його конкурентоспроможності, погіршення податкової дисципліни платників податків, зниження показників акумульованих податків і зборів до бюджету, зростання кількості правопорушень у сфері оподаткування, усе це сприяє нестабільності митної системи України. Необхідно також відмітити те, що у розпорядженні контролюючих органів митної системи досі відсутні ефективні непрямі попередження та методики розслідування податкових порушень, адекватних рівню складності їх здійснення, тому на перший план виходить проблема розробки методів мінімізації фінансових ризиків в контексті митної справи [5].

Для формування ефективної системи управління фінансовими ризиками їх необхідно попередньо ідентифікувати. Ідентифікація фінансових ризиків полягає у виявленні всіх

видів можливих ризиків, пов'язаних із кожною конкретною операцією. При цьому важливо у складі портфеля фінансових ризиків виділити ризики, які залежать від державного органу, і зовнішні ризики, які визначаються макроекономічною ситуацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Налагодження збалансованої та ефективної митної системи України неможливе без вивчення та узагальнення наукової проблематики ризиковості вітчизняного митного простору. Проблеми мінімізації фінансових ризиків у митній системі України розглядались вітчизняними дослідниками, такими як Вакульчик О. М., Сисолятіна І.Г., Галько С. В., Голишевська Л.В., Кобзар Т.О., Некрасов А.В., Пастухов В.М., Пісной П., Столетов Ю. В., Федоров В.М., Юрій С.І. та інші.

Постановка завдання. Метою статті є визначення теоретико – методологічних основ ризиковості митного вітчизняного простору та окреслення стратегії превентивності та мінімізації фінансових ризиків у розбудові митної системи України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження стратегії превентивності та мінімізації ризиків необхідно розпочати з вивчення основних понять і термінів цієї інституції.

Визначення поняття «ризик», прийняте в ЄС, містить «вірогідність настання події, яка може виникнути під час ввезення, вивезення, транзиту або кінцевого використання товарів, що переміщуються між митною територією Співтовариства і країнами або територіями за межами цієї території, а також під час присутності товарів, що не мають статусу товарів Співтовариства, що може мати один з наступних наслідків [10]

- перешкода вірному застосуванню заходів Співтовариства або державних заходів,
- порушення фінансових інтересів Співтовариства і його держав-членів,
- виникнення загрози безпеці і надійності Співтовариству і його мешканцям, здоров'ю людей, тварин або рослин, екології або споживачам». [8]

Більш стисле визначення поняття «ризик» міститься в Митному кодексі митного союзу Білорусії, Казахстану та Росії, де вказується, що «ризик — це ступінь ймовірності недотримання митного законодавства митного союзу та (або) законодавства держав-членів митного союзу». [13]

Слід зауважити, що в Митному кодексі Республіки Казахстан також надане визначення «ризик», а саме: «ризик — ступінь ймовірності недотримання митного законодавства Республіки Казахстан, яке може призвести до збитків для держави». [12]

Відмінність від авторського бачення внутрішнього сутнісного наповнення дефініції митний ризик полягає в тому, що в цьому понятті додатково акцентується увага на тому, що під ризиком розуміється тільки та ступінь ймовірності недотримання митного законодавства, що може призвести до збитків для держави.

Таким чином, порівнюючи наведені тлумачення «ризик» та враховуючи особливості законодавства України з питань митної справи, на нашу думку, можна запропонувати наступне тлумачення та окреслити змістове наповнення основного терміну, який використовується під час управління митною справою: фінансовий ризик - ступінь ймовірності недотримання чинного правового поля України, яке регламентує функціонування вітчизняного митного простору, що ідентифікується у грошовому виразі.

У частині другій статті 361 Митного кодексу України визначено, що система управління ризиками використовується митними органами для визначення товарів, транспортних засобів, документів і осіб, які підлягають митному контролю, форм митного контролю, що застосовуються до таких товарів, транспортних засобів, документів і осіб, а також обсягу митного контролю. Тобто система управління ризиками використовується з метою забезпечення вибіркової митного контролю, відповідно до статті 320 Митного кодексу України [6].

Основні складові системи управління ризиками з урахуванням національного та регіонального рівнів відображено графічно на рис. 1, що дає загальне уявлення про алгоритм її функціонування.

Митна декларація, товаросупровідні й дозвільні документи є вхідними даними до загальної системи управління ризиками на національному рівні (цим рівнем може бути центральний апарат митної служби), які також можуть містити об'єкти ризику.

Вхідні дані (блок 1 рис. 1) слугують інформаційним масивом для підсистеми аналізу ризиків (блок 2 рис. 1), в якій відбувається виявлення (ідентифікація) потенційного ризику, формування умов і обставин виникнення потенційного ризику з урахуванням виявлених ризиків, оцінка ризику [3].

Наслідком дії підсистеми аналізу ризиків є формування певної сукупності ознак ризику за кожним з об'єктів ризику (блок 3 рис. 1). Далі сформовані пріоритети управління ризиками надходять до підсистеми управління ризиками (блок 4 рис. 1) національного рівня системи управління ризиками, де з метою запобігання й мінімізації ризиків, оцінювання ефективності їх застосування та контролю за здійсненням митних операцій обирається мінімальна, але достатня кількість форм митного контролю, інформація про що може надходити до вхідних даних (блок 1 рис. 1), а також спускатися на регіональний рівень (регіональні митниці, митниці) і надходити до підсистеми управління ризиками регіонального рівня (блок 8 рис. 1).

За підсумками роботи підсистеми управління ризиками регіонального рівня обираються форми митного контролю та визначаються обсяги здійснення цього контролю (блок 9 рис. 1) щодо товарів і транспортних засобів, у результаті чого потенційний ризик підтверджується або спростовується (блок 10 рис. 1).

Інформація про підтвердження або спростування ризику надходить до вхідних даних системи управління ризиками регіонального рівня (блок 5 рис. 1) і може бути вхідними даними чи об'єктами ризику системи управління національного рівня (блок 1 рис. 1) або ж далі слугувати інформаційним масивом для підсистеми аналізу ризиків системи управління ризиками регіонального рівня (блок 6 рис. 1).

Таким чином, прослідковується подібність елементів системи управління ризиками на національному й регіональному рівнях та координація діяльністю системи регіонального рівня системою національного рівня. Результатом функціонування такої ієрархічної системи є рішення митного органу щодо оформлення товару чи виявлення порушення митних правил. [3].

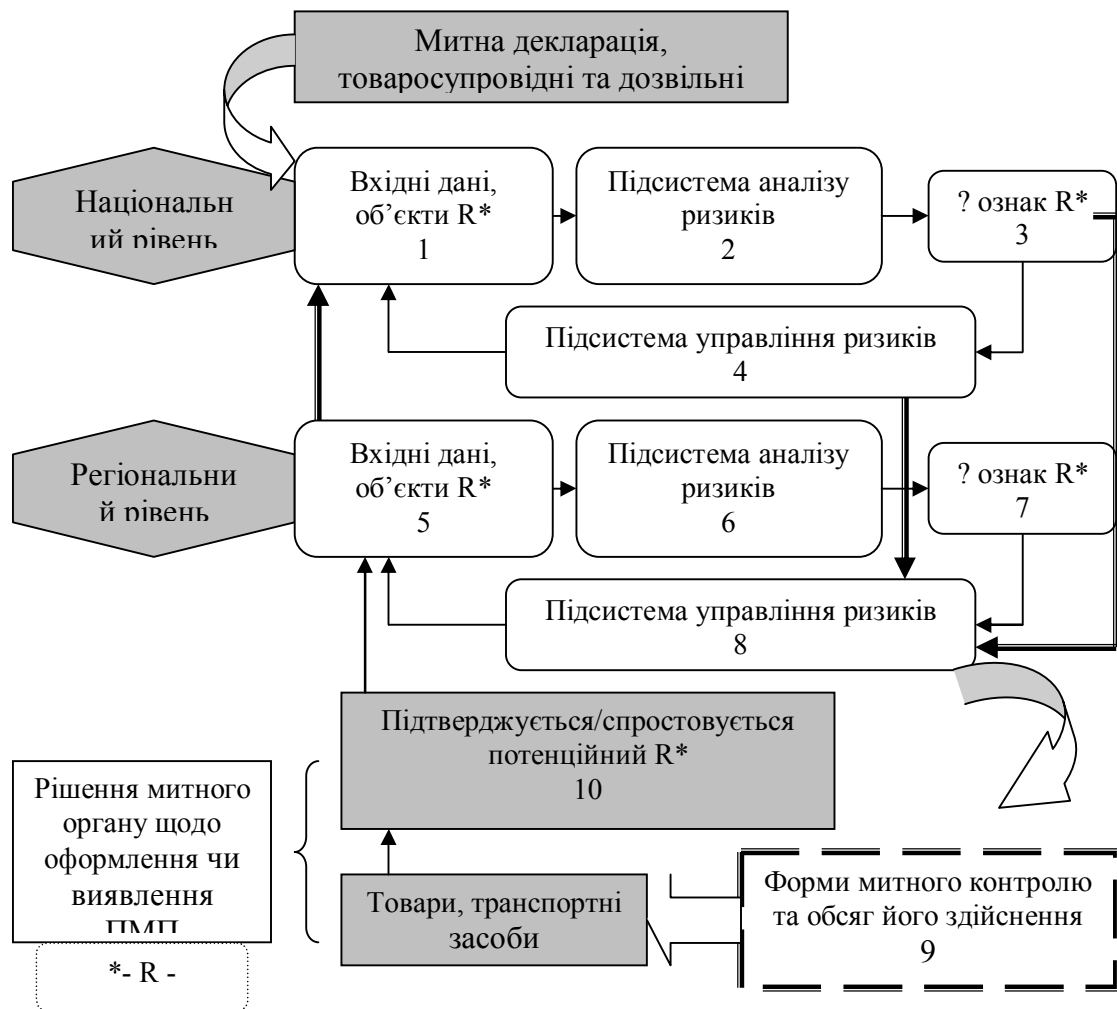

Рис. 1. Алгоритм функціонування системи управління ризиками [3]

Застосування системи управління ризиками митними органами дає можливість ефективного розподілу наявних обмежених ресурсів з метою зосередження на товарах, транспортних засобах, документах і особах, які відповідно до результатів системи управління ризиками, представляють підвищений ризик і можуть суттєво вплинути як на стабільність державних фінансів, так і на погіршення структури платіжного балансу держави.

Цілями застосування системи управління фінансовими ризиками є:

- 1) запобігання, прогнозування і виявлення порушень законодавства України з питань митної справи;
- 2) забезпечення більш ефективного використання наявних у митних органів ресурсів та зосередження їх уваги на окремих згрупованих об'єктах аналізу ризику, щодо яких є потреба у застосуванні окремих форм митного контролю або їх сукупності, а також у підвищенні ефективності митного контролю (областях ризику);
- 3) забезпечення в межах повноважень митних органів заходів із захисту національної безпеки, життя і здоров'я людей, тварин, рослин, довкілля, інтересів споживачів;
- 4) прискорення митного оформлення товарів, що переміщуються через митний кордон України. [15]

Проблема наразі полягає відсутності уніфікованого порядку здійснення аналізу та оцінки ризиків, розроблення і реалізації заходів з управління ризиками в митній службі України.

Певні ризики можуть з'являтися у всіх сферах, пов'язаних із митним контролем товарів, що переміщуються через митний кордон України. Узагальнено можна визначити

такі вихідні дані, які можуть бути індикаторами ризику у ході здійснення митного контролю експортно-імпорتنих операцій:

- у супровідних документах наведені помилкові або неправильні дані про товари;
- наявність інформації, що суб'єкт економічної діяльності уже порушував або намагався порушити обов'язки зі сплати митних платежів;
- перевізник має сумнівну репутацію;
- наявність особливих повідомлень у рамках певної процедури про специфіку товару у певному контексті;
- високий рівень оподаткування товару;
- відправлення здійснюється в контейнерах;
- невеликі партії відправлень. [14]

Отже, можна зробити висновок, що запровадження системи аналізу й оцінки фінансових ризиків під час здійснення митного контролю експортно-імпорتنих операцій виступає необхідною умовою дотримання правил сучасних митних методів контролю, які встановлені новим Митним кодексом України.

При виборі стратегії превентивності та мінімізації фінансових ризиків, згідно з теорією ризик – менеджменту, в конкретній ситуації доцільно враховувати чотири основні принципи, яких необхідно дотримуватись [1]

- стратегії передачі ризику третій стороні в тих ситуаціях, коли можливі збитки внаслідок несприятливих подій значимі, а ймовірність їх настання невелика;
- стратегії уникнення ризику в ситуаціях, коли збитки внаслідок несприятливих подій значимі, а ймовірність їх настання велика;
- стратегії контролю ризику в тих ситуаціях, коли величина збитків внаслідок настання несприятливих подій незначна, а ймовірність настання висока;
- стратегії прийняття ризику в тих випадках, коли збитки внаслідок настання несприятливих подій незначні і невеликою є ймовірність їх настання.

Виходячи із вищезазначеного, в практиці митних органів можна виділити такі стратегічні напрямки оптимізації фінансових ризиків:

- мінімізація ризиків;
- запобігання ризиків;
- страхування та компенсація ризиків.

За результатами досліджень, проведених вітчизняними та зарубіжними науковцями в сфері управління ризиками [1] необхідно визначити основні перспективи використання кожного з цих стратегічних напрямків, враховуючи що кожен з них має ряд недоліків. Це дозволить встановити систему стратегічних превентивних методів для управління ризиками в митній системі України.

Основними недоліками методів мінімізації є те, що вони по-перше, вимагають значних додаткових затрат для проведення заходів контролю, прогнозування та моніторингу, по-друге, залишають ймовірність понести збитки і, відповідно, по-третє, не підходять для більшості критичних, а тим більше катастрофічних ризиків.

При широкому підході до формування та застосування комплексу превентивних заходів можна отримати значне зниження ймовірності ризику.

Тому при застосуванні превентивних заходів слід проводити оцінку очікуваних результатів від них та затрат на їх здійснення.

Все вище зазначене значно обмежує застосування методів такої стратегії управління ризиком. Проте, для окремих видів ризику з невисоким розміром

збитків і значною загрозою для безперервності діяльності підприємств застосування цього напрямку є правомірним.

Систему внутрішніх механізмів нейтралізації фінансових ризиків доцільно формувати, застосовуючи такі основні методи.

1. Уникнення ризику, тобто розробка заходів щодо повного виключення конкретного виду фінансового ризику. Основними з них є: відмова від здійснення ризикових операцій, від використання у великих обсягах великих сумм коштів.

Таким чином у системі внутрішніх механізмів нейтралізації ризиків уникнення їх повинно здійснюватися дуже зважено за таких умов: а) рівень ризику не адекватний рівню доходності фінансової операції за шкалою „дохідність - ризик”, б) відмова від одного фінансового ризику не спонукає виникнення іншого більш високого; в) розмір доходу від операції, котра гарантує певний рівень ризику, має низький рівень питомої ваги у позитивному грошовому потоці, що формується.

2. Лімітування концентрації фінансових ризиків, тобто встановлення профілів ризику. Розроблення профілів ризику передбачає виконання таких дій:

- визначення індикаторів ризику;
- оцінка селективності профілів ризику, перегляд профілів ризику при великих значеннях його селективності. Значення показника, яке відповідає великому чи малому значенню селективності електронного профіля ризику, визначається Експертною комісією із застосування системи аналізу та управління ризиками. Для профілів ризику, які характеризуються великим значенням селективності, може визначатись окремий порядок застосування залежно від особливостей конкретного ризику;

- оцінка значимості цього профіля ризику для наповнення Держбюджету, митної безпеки України чи для безпеки населення; оцінка можливої митної шкоди в разі виникнення ризиків,;

- визначення впливу негативної історії профілів ризику на ступінь ризику. При цьому для кожної причини, наведеної в Класифікаторі причин незавершення митного оформлення;

- визначення порядку обчислення ступеня ризику за профілем ризику та визначення залежно від ступеня ризику адекватних цьому ризику форм контролю [11].

Так, наприклад, Департаментом аналітичної роботи, управління ризиками та аудиту проведено аналіз ефективності роботи профілю ризику "Порушники митних правил". За результатами аналізу було внесено ряд змін до цього профілю ризику, які передбачають суттєве зменшення кількості митних оглядів, що ініціюються автоматизованою системою аналізу та управління ризиками (далі - АСАУР) при його спрацюванні. При цьому інформаційне повідомлення щодо наявності протоколів про порушення митних правил, у яких фігурують чи виступають порушниками суб'єкти ЗЕД за ВМД, формується на постійній основі. Така інформація видається АСАУР для того, щоб посадова особа митного органу могла враховувати наявність попередніх порушень, пов'язаних із суб'єктами ЗЕД, під час прийняття рішення про необхідність посилення митного контролю. Проте, це не означає обов'язкову необхідність проведення додаткових заходів контролю, оскільки при прийнятті рішення про посилення митного контролю можуть враховуватись й інші фактори, що свідчать про низький чи, навпаки, підвищений ризик порушення митних правил.

Разом із цим, за результатами нашого дослідження застосування профілю ризику "Порушники митних правил", виявлено ряд факторів, що негативно впливають на ефективність його застосування. Вони пов'язані з тим, що робота профілю ризику базується на використанні відповідної бази даних ЄАІС Держмитслужби.

По-перше, важливими є оперативність та повнота даних про порушення, які вносяться до бази даних ЄАІС Держмитслужби "Порушники митних правил". Наприклад, несвоєчасне внесення інформації про закриття справи може спричинити до неефективного формування АСАУР додаткових форм контролю.

По-друге, спостерігається негативна тенденція щодо фіксації збоїв роботи комп'ютерних мереж митних органів під час перевірки АСАУР, що спричиняє відміну перевірки профілями ризиків, які звертаються за даними до ЄАІС Держмитслужби. Результати нашого дослідження підтверджують наявність великої кількості таких випадків – понад 5 тисяч за період з 10.11.2011 по 10.02.2012. Такі цифри частково пояснюються недостатньою якістю каналів зв'язку з ЦБД чи помилками роботи відповідних ПК та ЦБД. Однак серед інших можливих причин - помилкові налаштування

комп'ютерної мережі підрозділу митного органу (які мають бути виправлені), а також можливе втручання посадових осіб митних органів в роботу АСАУР, наприклад, шляхом тимчасового від'єднання від мережі чи зміни налаштувань доступу.

У зв'язку з вищезазначеним, доцільним для покращення ситуації із лімітуванням концентрації фінансових ризиків є вжиття відповідних заходів з метою:

- забезпечення вчасного та повного внесення до ЄАІС Держмитслужби відомостей про порушення митних правил;
- недопущення втручання з боку посадових осіб митних органів у роботу АСАУР, наприклад, шляхом тимчасового від'єднання від мережі під час застосування АСАУР, та застосування до винних посадових осіб заходів дисциплінарного впливу;
- своєчасного інформування Регіональної інформаційної митниці та Департаменту про систематичні випадки генерування ПІК "Інспектор-2006" помилок на зразок "При перевірці профілів ризику по ВМД виникла помилка..." або таких, що свідчать про неможливість зв'язку з віддаленим сервером, спричинених низькою пропускну здатністю каналів зв'язку чи подібними технічними причинами - з наведенням можливих причин та пропозицій щодо їх усунення.

3. Диверсифікація. Такий механізм використовується для нейтралізації негативних фінансових наслідків специфічних видів ризиків. Принцип дії цього механізму базується на розподілі ризиків, щоб запобігти їх концентрації. Характеризуючи механізм диверсифікації в цілому, можна констатувати, що він вибірково діє на зниження негативних наслідків окремих фінансових ризиків, але не дає ефекту щодо нейтралізації комплексних портфельних фінансових ризиків несистематичної групи.

4. Розподіл ризиків. Механізм цього напрямку нейтралізації фінансових ризиків базується на частковому їхньому трансферті (передачі) партнерам тієї частки фінансових ризиків, завдяки яким вони мають більше можливостей страхового захисту. Ступінь розподілу ризиків і рівень нейтралізації їхніх негативних фінансових наслідків є предметом контрактних переговорів з партнерами, зафіксованими узгодженими з ними умовами відповідних контрактів.

5. Самострахування (внутрішнє страхування). Такий механізм управління нейтралізацією фінансових ризиків засновується на резервуванні державним органом частини фінансових засобів, що дозволяє долати негативні наслідки фінансових операцій, за яких ці ризики не пов'язані з діями контрагентів

Застосування окремих засобів мінімізації фінансових ризиків та підвищення рівня їхньої ефективності визначає конкурентоспроможність митного простору і його потенціал у діловому партнерстві, та є гарантом ефективної реалізації економічних інтересів усіх учасників фінансових відносин. [11].

Звісно, що впровадження системи мінімізації фінансових ризиків потребує тісної інформаційної співпраці митних адміністрацій країн відправлення, призначення та транзиту товарів, що дасть змогу комплексно підходити до управління міжнародним ланцюгом поставок товарів, адже митні адміністрації як державні інституції мають унікальний статус, який уможлиблює підвищення безпеки міжнародного ланцюга поставок товарів і сприяння соціально-економічному розвитку

За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що зазначені нами пропозиції щодо мінімізації втрат від фінансових ризиків не носять догматичного характеру та потребують подальших ґрунтовних досліджень, які повинні спрямовуватися на визначення функцій, завдань та їх підпорядкованості під час митного контролю та розбудови митної системи в цілому.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, враховуючи сучасні тенденції розвитку світової економіки та умови функціонування митної системи України в умовах фінансових ризиків, стратегічними пріоритетами подальшої розбудови вітчизняної митної системи є:

- модернізація засобів і методів митного контролю, наближення стандартів роботи митної системи України до європейських;

- підвищення рівня захисту національних інтересів держави за допомогою митно-тарифних та нетарифних інструментів із врахуванням прийнятих Україною зобов'язань за міжнародними угодами;

- створення максимально сприятливого середовища для учасників зовнішньоекономічної діяльності з метою активізації здійснення ними експортно-імпортних операцій, а також реалізації транзитного потенціалу України;

- зміна пріоритетності функцій діяльності митних органів України із превалювання фіскальної функції на забезпечення реалізації економіко-регулятивної та інформаційної складових відповідно до Концепції реформування діяльності митної служби України «Обличчям до людей»;

- спрощення митних процедур, що передбачає зменшення витрат часу на проведення митного контролю та митного оформлення товарів і транспортних засобів, що перетинають митний кордон України, а також прозорість визначення митної вартості товарів та інших предметів, які переміщуються через митний кордон України;

- розвиток інформаційних технологій, які сприятимуть як оперативній взаємодії між відповідними контролюючими та правоохоронними органами всередині держави, так і співпраці між митними органами України та відповідними органами інших держав, що підвищить дієвість митного контролю та прискорить процедуру перетину митного кордону держави;

- підвищення ефективності оперативного виявлення і протидії контрабанді та порушенням митних правил, які є потенційними загрозами економічній безпеці України.
[9]

Список використаних джерел:

1. Андрійчук В. Менеджмент: прийняття рішень і ризик: [навчальний посібник] / В. Андрійчук, Л. Бауер. – К.: КНЕУ, 1998. -316с.
2. Вишневецька Б.М. Методи мінімізації фінансових ризиків / Б. М. Вишневецька // Економіст. – 2009. – № 6. – С. 58-61.
3. Галько С. В. Модель аналізу ризиків під час митного контролю товарів і транспортних засобів [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>
4. Ігнатенко А.В. Механізми нейтралізації фінансових ризиків українських підприємств в умовах глобалізації // Актуальні проблеми економіки. – 2009. - №5. – С.136-144.
5. Книшек О. О., Білан Ю.М Законодавче регулювання митного пост аудиту відповідно до норм нового Митного кодексу [Електронний ресурс] — Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e.../FP/.../11goakvu.pdf
6. Митний Кодекс України, редакція від 03.11.2011 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2542-14>.
7. Прус Л.Р. Митна логістика суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності як економічна категорія [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2012_4/283.pdf
8. Регламент (ЄС) №450/2008 Європейського парламенту і Ради від 23 квітня 2008 року про встановлення Митного кодексу Співтовариства (Модернізованого Митного кодексу) [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://eurodocs.sdlia.gov.ua>
9. Рекомендації учасників п'ятого сесійного засідання Робочої групи «Україна – ЄС на шляху до розширеної зони вільної торгівлі» «Національного Конвенту України щодо ЄС» на тему: Потенціал зони вільної торгівлі між ЄС та Україною для розвитку митної системи України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.euconvention.org.ua/data/files/86_rg2s5recom240412.pdf
10. Терещенко С., Галько С. Правова основа формування системи аналізу ризиків як інструменту вдосконалення технології здійснення митних процедур / С. Терещенко, С. Галько // Митна безпека. - 2010. - №2. – С. 26-35.
11. Соляр В.В. Теоретичні аспекти мінімізації фінансових ризиків 1 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://nauka.hnpu.edu.ua/sites/default/files/fahovi%20vudannia/2009/statti%20Ekonomika%207/15.html>
12. Таможенный кодекс Республики Казахстан № 401-ІІ, введен в действие с 1 мая 2003 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_obmegennja/kaz/3776.html
13. Таможенный кодекс таможенного союза. — М.: СофтИздат, 2010. — 416с
14. Удосконалення системи митного контролю/ Т. Ліпихіна/ Маркетинг в Україні №1 2009. С.64-67
15. Цілі застосування системи управління ризиками [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.mdoffice.com.ua/pls/MDOOffice/aMDODoc.html?p_file=101&p_page=361